ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ СТУДІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

Ніна ДАНИЛЮК

Мова фольклору є одним із джерел творення та розвитку літературної мови. Це художньо-естетична система, в якій віками шліфувалися словесні образи з властивими їм ознаками звукової, морфолого-словотвірної, лексико-семантичної, синтаксичної організації. У традиційних мовних образах — своєрідних лексичних константах — зафіксовано світогляд народу, відбито національний дух мови, специфічну національно-мовну картину світу.

Мова народної поезії стала предметом вивчення лише від середини XX ст. У славістиці, завдяки працям А. Євгеньєвої, Й. Оссовецького, Є. Артеменко, О. Хроленка, С. Нікітіної, Є. Бартмінського, Є. Сєроцюка, С. Єрмоленко та інших, сформувалася окрема галузь філології, яка виникла на межі фольклору, стилістики і мовознавства, — лінгвофольклористика. Її підвалини закладали ще П. Житецький, О. Потебня, Ф. Буслаєв, О. Веселовський та ін. Цей напрямок американські вчені, зокрема Р. де В. Ренвік та Г. Хеніґсволд у своїй роботі "A proposal for the study of folk—linguistics" (Лос-Анджелес, 1966), позначали терміном "фольклорна лінгвістика".

О. Хроленко підкреслював, що "лінгвофольклористи вивчають мову усної народної творчості як необхідну базу народнопоетичної творчості і як засіб осягнення етнічної ментальності й традиційних культурних смислів" [15, 79]. Таким чином, наголошувалося на тісному зв'язку лінгвофольклористики з етнолінгвістикою та лінгвокультурологією.

Зазначимо, що поняття "мова фольклору" різні дослідники трактують неоднаково. Фольклористи розуміють її як сукупність поетичних формул і правил їх поєднання, так звану "поетичну граматику" (А. Лорд), або як єдність сюжетотворчих мотивів (Б. Путілов). "Лінгвісти, — підкреслювала С. Нікітіна, — розглядають мову фольклору як наддіалектну художню форму мови, яка реалізується у фольклорних текстах, і говорять про фонетику, морфологію і лексику цієї мови" [10; 53]. С. Єрмоленко писала, що поняттям "мова фольклору" "об'єднується мова різних фольклорних жанрів, у яких закладено естетичне сприймання народного слова, його емоційно-експресивний зміст" [3, 282].

Зарубіжні мовознавці цим терміном позначають широке коло явищ. Американські вчені М. Ліч та Дж. Фрайд у словнику "Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend" (Нью-Йорк, 1979) розрізняють два терміни? "мова фольклору" і "мовлення фольклору". Як компоненти першого, розглядаються одиниці фонетики і фонології, морфології, синтаксису, лексики, жести, міміка тощо. Складниками мовлення є звуки, морфеми, словосполучення, загальна лексика, назви рослин, тварин, власні імена та прізвища людей, словник соціально обмежених груп, звуконаслідування, жести, міміка, графічні символи, світлові сигнали тощо. Тобто, до власне мовних елементів долучається широкий спектр позамовних комунікативних засобів.

У слов'янознавстві мову народної поетичної творчості розглядають як складову загальнонародної мови, визначаючи її фонетико-евфонічні, морфолого-словотвірні, лексичні, синтаксичні, стилістичні елементи. При цьому беруться до уваги специфіка семантики та форми мовних одиниць, їх "стереоскопічність", особливості фольклорної норми, яка у багатьох випадках відрізняється від літературної.

У славістиці, зокрема у русистиці, значно більше праць, присвячених вивченню мовної системи усної словесності, ніж в українському мовознавстві. Ці дослідження та висновки, з огляду на спільність багатьох рис мови фольклору, можна екстраполювати й на українську народну поезію.

Так, у книзі А. Євгеньєвої "Очерки по языку русской устной поэзии (в записях XVII—XX веков)" (1964) розглядаються особливості російської словесності крізь призму їх художніх, виразових функцій. Особливу увагу авторка звернула на постійні епітети і синонімічні сполуки. На основі праць Ф. Буслаєва, О. Потебні, О. Веселовського, В. Жирмунського дослідниця визначила їх структурно-семантичні ознаки, зумовлені фольклор-

ною традицією. Вона зауважила, що засвоєння традиції полягає не в механічному використанні форми, а в оволодінні принципами художньої виразності, які дають великі можливості вибору і творення мовних засобів. Слушною є думка, що "без вивчення мови народної поетичної творчості не можна вирішити і багатьох питань в галузі науки про мову художньої літератури, не можна правильно зрозуміти й висвітлити проблему народності творчості того чи іншого письменника..." [2, 3].

Синтаксис російської народної поезії розглядали, зокрема, Є. Артеменко, Б. Калашников та ін. У праці "Синтаксический строй русской народной лирической песни в аспекте ее художественной организации" (1977) Є. Артеменко проаналізувала явище синтаксичного і психологічного паралелізму в усній поезії, розгортання і згортання синтаксичних конструкцій, повторів, паратаксису. Вона показала тісний зв'язок мелодико-поетичної організації ліричних пісень та їх синтаксичного ладу, описала мовну природу композиційних блоків у віршованому фольклорі.

Словник і фразеологія російської пісні стали предметом вивчення О. Хроленка. У посібнику для студентів "Лексика русской народной поэзии" (1976), статтях "Границы слова в фольклорном тексте" (1986), "Семантика народнопесенного слова в аспекте эволюции" (1987), "Своеобразие фольклорного слова" (1991), "Семантика фольклорного слова" (1992) та інших учений розглядав ключові слова, епітети зі значенням кольору в плані їх семантики та форми. Він прийшов до висновку про ускладненість змісту народнопоетичного слова в рамках традиційної форми, необхідність розширити межі лексеми у фольклорному тексті до так званої "епічної лексеми", яка може складатися із двох і більше цільнооформлених слів типу *синє море, чисте поле, жар-птиця* і под. У статті "Как найти и описать фразеологизмы в тексте русской народной лирической песни (К вопросу о методологии лингвофольклористики)" (1984) О. Хроленко запропонував методику опрацювання усталених зв'язків ключових слів для їх лексикографічного опису. Вона передбачає врахування парадигматичних зв'язків (варіантних форм, слів-замінників) та синтагматичних (постійних епітетів, порівнянь, асоціацій, синтаксичних паралелізмів, мовних блоків тощо). Такий підхід, на думку вченого, дасть можливість виявити найбільш стійкі фразеологічні сполуки пісенної мови. У праці "Фольклорный мир в алфавитном порядке" (2000) він уточнив параметри словникової статті: "Лексикографічний портрет" слова для нас складається із семи структурних частин: (1) ідентифікуюча; (2) парадигматична; (3) синтагматична; (4) парадигматично-синтагматична; (5) словотвірна; (6) функціональна; (7) додатково-інформаційна" [16, 123]. Відомо, що курська школа дослідників активно працює над створенням комплексного словника мови усної російської поезії. Це засвідчують матеріали збірника "Фольклорная лексикография" (1994) та результати роботи над створенням частотних словників мови народного епосу і ліричних пісень (вже опубліковано понад 20 словників). Важливим є напрацювання сучасного понятійного апарату лексикологічних та лексикографічних досліджень у сфері народної поезії, здійснюване Є. Артеменко, О. Хроленком у названих публікаціях, а також І. Климас у монографії "Об'єкт фольклорної лексикології" (2001). Зокрема, доцільним вважаємо розмежування Іриною Климас термінів "фольклорна лексика" і "лексика фольклору", "фольклорне слово" і "фольклоризм" [5, 9]. Лексикою фольклору вона пропонує означати всю сукупність лексичних одиниць, які фіксуються у текстах усної словесності; фольклорною лексикою — лише ті слова, які не використовуються за межами народної поезії. Фольклоризмами автор вважає ті елементи, які подаються словниками літературної мови зі спеціальними ремарками "народнопоетичне", "фольклорне". Фольклорні слова побутують лише в уснопоетичних творах, але їх межі можуть бути ширші, аніж у літературній мові ("епічні лексеми", формули).

Проблема укладання словника фольклорної мови привернула також увагу С. Нікітіної. Її вона висвітлює у ряді статей: "О словаре русского песенного фольклора" (1975), "Семантические категории в словаре языка фольклора" (1988), "Устная народная культура и языковое сознание" (1993), "Тезаурус языка в машинном ракурсе" (1994) та ін. У доповіді "Словарь языка фольклора. Принципы построения и структура" (1988), представленій

на X Міжнародному з'їзді славістів, автор наголошувала, що трактує термін "мова фольклору" у лінгвістичному значенні, розглядаючи як одиниці словника лексеми і нерозкладні за змістом словосполучення — фольклорні ідіоми" [9, 288]. Предметом словника мови народної поезії має стати структура семантичного поля фольклорного слова, система його усталених парадигматичних і синтагматичних зв'язків у певній сукупності текстів. На думку С. Нікітіної, слід укладати словники текстів одного жанру, що дасть можливість простежити фольклорну картину світу, а потім намагатися об'єднати їх через отримані зв'язки і значення. Таким шляхом можна було б прийти до створення машинного тезаурусу мови фольклору, підготовка якого ведеться в Інституті мовознавства РАН. Корисними були б також семантичний і частотний словники. Лексикографічний опис однієї з тематичних груп "Дом" представлено у монографії С. Нікітіної та О. Кукушкіної "Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания)" (2000). Тут названо 30 опорних слів, семантична експлікація яких реалізується через вказівку на їхніх синтагматичних та парадигматичних партнерів у межах міфопоетичної та народноправославної картин світу [11].

Мова фольклору стала предметом вивчення багатьох східноєвропейських славістів: Є. Бартмінського та Є. Сєроцюка — у польській лінгвістиці; О. Зілинського — у чеській; П. Брозовича — у сербській; Х. Щробака — у болгарській; Л. Кузьмича, А. Малюка — у білоруській тощо. Вчені розглядали формульність фольклорних текстів, їх експресивно-виразові засоби, зв'язок із діалектами та літературною мовою. Зокрема, відзначимо дослідження Є. Бартмінського "O j?zyku folkloru" (Вроцлав; Варшава; Краків; Гданськ, 1973), у якому аналізувалися особливості мови народної поезії, пов'язані з усною формою побутування (еліпсис, контамінація, формула, повтор, діалогізація), фонетичні варіанти, словотвірні дублети, лексичні поетизми в їх опозиціях та ін.

Порівняльні студії уснопоетичної мови здійснювали В. Вересаєв (російської та сербської), О. Свиридов (східнослов'янської та британської), Л. Малаш (української та польської) й ін. Зв'язки українського та російського фольклору і літературного стандарту досліджувала Л. Бублейник у працях "Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки" (1996), "Типологічні співвідношення в лексиці української та російської мов" (1996), "Особливості художнього мовлення" (2000).

Щодо словників фольклору, то принагідно назвемо "Słownik folkloru polskiego" (за ред. І. Крижанівського), який побачив світ 1965 року у Варшаві. У виданні "Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии" за редакцією К. Кабашникова (1993) розглядаються основні теми, сюжети, образи української, білоруської та російської словесності, звертається увага на засоби поетики. На різницю між словником фольклору та словником мови фольклору слушно вказував М. Толстой. Завданням першого має бути систематизація всього змісту фольклорних текстів, тобто сюжетів та їх елементів, мотивів, персонажів, реалій і т. д. Другий, на його думку, "міг би бути побудований за тим же принципом, що й словник мови письменника, тобто містити тлумачення всіх слів, які використовуються у фольклорних творах, зі спеціальною увагою до їх специфічно фольклорної семантики або форми, відмінної від загальномовної норми" [19, 19].

Українська лінгвофольклористика має давні традиції, започатковані І. Срезневським, П. Житецьким, М. Костомаровим, О. Потебнею, М. Сумцовим та ін. У другій половині XX ст. її представляють такі імена, як Л. Рак, О. Назарук, П. Мишуренко, Р. Волощук, К. Шульжук, С. Єрмоленко, В. Чабаненко, Т. Воробйова, Н. Журавльова, С. Савицький, Г. Сагач та багато інших. Проте й досі ще не сформовано окремої лінгвофольклористичної школи, не створено банку даних народнопоетичних текстів, не ведеться системна робота над укладанням словників мови усної словесності, хоч українським науковцям також належить значна кількість праць у цій галузі.

Так, Л. Рак та О. Назарук у 60-х роках XX ст. досліджували мовні особливості українських народних дум, зокрема явище гіперболізації, сталі епітети, здрібнілі форми, тавтологічні вислови, порівняння, паралелізми, складні слова, прикладки [13, 12]. Питання словотвору іменників зі значенням зменшення в ліричних піснях, прикметникової та дієслівної синонімії розглянуто у працях Р. Волощук.

П. Мишуренко з'ясовував функціонування складних слів у мові фольклору, Б. Ключковський — прикладки і сполучення неприкладкового характеру, К. Шульжук — звертання, В. Чабаненко — засоби експресивності тощо [1: 6, 7, 17, 18].

У 70-ті роки з'явилося ряд статей С. Єрмоленко з проблем народнопоетичної мови: "Естетична природа слова в народній пісні" (1976), "Скарбниця народного слова" (1982), "Народнопісенний паралелізм і слова-символи" (1983) та ін. Поетичний словник української народної пісні, словотворення, лексико-семантичне варіювання, поетичну фразеологію, синтаксис, семантико-синтаксичний паралелізм дослідниця проаналізувала у книзі "Фольклор і літературна мова" (1987). У праці "Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)" (1999) цілий розділ "Спочатку була пісня" присвячено мовностилістичним особливостям народної поезії різних жанрів, їх основим мовним образам, варіативності уснопісенного тексту.

Народнопоетичну мову у 80—90-х роках вивчали також Н. Журавльова (стилістичні особливості форм іменників), Й. Савицький (загальні назви осіб),

Г. Аркушин (діалектні явища, власні назви), Г. Сагач (експресивний словотвір) та інші [4, 14 та ін.].

Підкреслюючи специфіку народнопоетичних висловів, А. Коваль у підручнику "Практична стилістика сучасної української мови" (1987) морфолого-словотвірні та синтаксичні засоби народної поезії винесла в окремі параграфи.

У кінці XX — на початку XXI ст., з огляду на підвищений інтерес до етнолінгвістичних аспектів української мови, спостерігається посилена увага до вивчення мови фольклорних текстів. Зокрема, про стилістичні семантико-структурні особливості замовлянь писали О. Остроушко, В. Баденкова, Н. Брильова, С. Степанов, Г. Таранюк; лексико-синтаксичну структуру казок — С. Лавриненко, О. Бондар, К. Данильчук; антропонімію коломийок — Н. Колесник; лексико-граматичні якості дум — М. Ландер, Н. Василькова; семантико-синтаксичну будову загадок — А. Мойсієнко та ін. Слов'янські міфологеми в українському фольклорі досліджував Ю. Карпенко; емоційно-експресивні засоби українських пісень — В. Горбань, О. Данильченко, О. Книш; художні означення — О. Слюсарева; народнопоетичні фразеологізми — Н. Бабич; лексеми-концепти в усній словесності — М. В. Скаб та М. С. Скаб. Більшість праць увійшла до збірника "Мова та стиль українського фольклору" (1996) [8].

Помітним явищем стала поява спеціальних дисертаційних досліджень, присвячених мові українських народних пісень і балад, таких авторів, як Н. Колесник ("Особові імена в українських народних обрядових піснях" (1998)), З. Василько ("Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях)" (2003)), І. Круть ("Лексика календарно-обрядової поезії: структурно-семантичний та стилістичний аспекти" (2004)), В. Галайчука ("Лексичні одиниці мікросистеми "Рослини" в українських фольклорних текстах" (2004)), О. Молодичук ("Лексико-фразеологічні засоби образності в українській народній баладі" (2004)), О. Слюсаревої ("Епітетика українських весільно-обрядових пісень (структурно-семантичний і функціональний аспекти)" (2006)) та ін.

О. Сімович у монографії "Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект" (1999), що представляє результати дисертаційної праці, детально розглянула фітосимволи-дендроніми *калина, рожа, шипшина, береза, тополя, черемшина, вишня, сосна, ялина, вільха, терен, явір, дуб, клен, горіх*, проаналізувала шляхи трансформації семантики слів, які стали образними константами в українській мові.

Частину дисертацій присвячено особливостям фольклорних текстів різних жанрів, зокрема Н. Алатирєвої "Номінативна ланка в середовищі обрядового гіпертексту" (2002), О. Хомик "Український вербальний оберег: семантика і структура" (2005), Т. Жук "Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок)" (2005) та ін.

Про використання народнопоетичних одиниць ідеться у дисертаційних студіях художніх текстів. Так, Л. Шулінова розглядала традиційні кольороназви у творах Лесі Українки, І. Коломієць — флоролексеми в українській поезії другої половини XX ст., О. Таран — усталені символи природи в О. Олеся, Л. Шу-

това — постійні епітети в поезії 20—30-х років XX ст., А. Василенко — міфологеми у літературі XIX ст. тощо.

Отже, у другій половині XX — на початку XXI ст. мова усної народної словесності стала об'єктом вивчення лінгвофольклористики. Уточнено зміст поняття "мова фольклору" як мови фольклорних текстів із властивими особливостями фонетичної, лексичної, граматичної організації. Робота над укладанням словників мови російської поезії зосереджена у двох основних центрах: Москві (С. Нікітіна) та Курську (О. Хроленко).

Попри значну кількість публікацій, в українському мовознавстві досі не створено лінгвофольклористичних осередків. Незважаючи на ряд видань, потребують глибшого дослідження тематичне багатство лексики і фразеології, великі морфолого-словотвірні можливості, специфіка синтаксичних одиниць, структура текстів різних жанрів. Цікаві результати міг би виявити ґендерний підхід до відображення мовної картини світу в "чоловічих" жанрах усної поезії — козацьких, чумацьких, заробітчанських та інших піснях, а також "жіночих" — родинно-побутових, піснях про кохання тощо. Не з'ясованим залишається питання про місце уснопоетичної мови в межах сучасної української літературної мови. Назріла потреба у створенні словників мови народної поезії українців.

1. *Волощук Р.* Прикметникова синоніміка в системі стилістичних засобів українського фольклору // Вопросы лексики и грамматики славянских языков: Сб. тр. — Днепропетровск, 1981. — С. 56 — 82.

2. *Евгеньева А.* Очерки по языку русской устной поэзии (в записях XVII—XIX вв.). — М.; Л., 1963.

3. *Єрмоленко С.* Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. — К., 1999.

4. *Журавлева Н.* Стилистическая маркированность форм имен существительных в языке украинского фольклора (на материале лирических песен): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02. — Х., 1986.

5. *Климас И.* Объект фольклорной лексикологии. — Курск, 2001.

6. *Ключковський Б.* Прикладка і сполучення неприкладкового характеру // Укр. мова і літ. в школі. — 1976. — № 12. — С. 20 — 29.

7. *Мишуренко П.* До питання про складні слова у мові українського фольклору // Питання словотвору і граматичної структури української мови: Зб. наук. ст. / Відп. ред. Баранник Д. Х. — Дніпропетровськ, 1976. — С. 58 — 63.

8. Мова та стиль українського фольклору: Зб. наук. праць. — К., 1996.

9. *Никитина С.* Словарь языка фольклора. Принципы построения и структура // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. — М., 1983. — С. 288—295.

10. *Никитина С.* Устная народная культура и языковое сознание. — М., 1993.

11. *Никитина С., Кукушкина Е.* Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания). — М., 2000.

12. *Назарук А.* Язык украинских исторических дум: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02. — К., 1969.

13. *Рак Л.* Мовні засоби гіперболізації в українських народних думах // Укр. мова і літ. в школі. — 1961. — № 4. — С. 27—34.

14. *Савицкий С.* Словообразование нарицательных названий лиц в украинском фольклоре: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02. — К., 1990.

15. *Хроленко А.* Лингвокультуроведение. — Курск, 2001.

16. *Хроленко А.* Фольклорный мир в алфавитном порядке // Etnolingwistyka. — Lublin, 2000. — Nr. 12. — S. 121—138.

17. *Чабаненко В.* Основи мовної експресії. — К., 1984.

18. *Шульжук К.* Обращения в украинских народных песнях: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02. — К., 1969.

19. Этнолингвистический словарь славянских древностей. Проект словаря. Предварительные материалы. — М., 1984.

The article deals with the main achievements of the development of the Ukrainian, Russian and Polish linguistic folklore studies. In the article the notion 'the language of folklore' is defined.